

КИЇВСЬКА ВСЕРОСІЙСЬКА ВИСТАВКА 1913 р. ЯК ВИРАЗНИЙ ПРИКЛАД ПРЕЗЕНТАЦІЇ ДОСЯГНЕНЬ У МОДЕРНІЗАЦІЇ ЕКОНОМІКИ Й МІСЬКОГО ЖИТТЯ

У статті розглядаються підготовка, проведення та результати Всеросійської фабрично-заводської, торгово-промислової, сільськогосподарської і науково-художньої виставки, що відбулася в Києві 1913 р., ставши яскравим прикладом презентації досягнень у модернізації економіки й міського життя в українських губерніях, насамперед правобережних. Захід висвітлюється як визначна подія суспільного життя, що вражала своїм розмахом, широтою географічного діапазону, своєрідною організацією, тісною співпрацею між громадськими й державними структурами та приватними особами, насамперед підприємцями, набувши статусу організованого під патронатом держави публічного свята. Наголошується, що організатори й учасники виставки 1913 р., поставивши за мету максимально зблизити всеросійський і регіональний рівні, перетворили її на багатоаспектну модернізаційну, соціально-економічну та культурну акцію.

Ключові слова: Київська виставка 1913 р., промисловий підйом, модернізація суспільного життя, урбанізація, підприємці.

Великі виставки були важливою подією в економічній та соціокультурній дійсності кожного регіону, найбільш резонансними і масовими заходами презентації досягнень. Вони справляли позитивний вплив на розвиток промисловості, сільського господарства, торгівлі, технічний і соціальний поступ, а заодно були однією з форм репрезентації спільних інтересів, уособленням прагнення місцевих громад і держави до модернізації суспільного життя. Промислові, сільськогосподарські, ремісничі та інші великі як загальноросійські, так і регіональні виставки у другій половині XIX — на початку XX ст., як характерні приклади презентації досягнень в модернізації економіки й міського життя в українських губерніях, до цього часу не стали предметом належної уваги з боку вітчизняних дослідників. Вони залишаються сферою студіювання насамперед краєзнавців. Деякі фахівці зверталися до локальних напрямів роботи виставок¹. Окремо слід відзначити працю німецького історика Р. Лінднера, в якій із позицій модернізаційної теорії проаналізовано функціонування виставок в Україні другої половини XIX — початку XX ст.².

Дослідження історії виставкової діяльності у вказаний період цілком могло б стати самостійним полем наукових студій. Насамперед є потреба розглянути велику промислову виставку як форму презентації досягнень у модернізації економіки та міського життя, яка не тільки фіксувала здобутки для своєї доби, а й стимулювала подальший економічний і соціокультурний розвиток найперше того регіону, де вона відбувалася. Яскравим прикладом такого явища, що набуло значення великої резонансної події на українських теренах, була Всеросійська фабрично-заводська, торгово-промислова, сільськогосподарська і науково-художня виставка 1913 р. в Києві. Напередодні Першої світової війни вона стала останнім найбільшим універсальним оглядом досягнень в економічній і соціокультурній сферах не тільки Правобережжя, а й решти українських регіонів, підбила підсумки історії модернізації в Російській імперії, відзначилася своїм розмахом, широтою географічного діапазону учасників, високим рівнем організації завдяки широкій громадській ініціативі та зацікавленості держави у проведенні цього заходу.

Активізація виставкової діяльності в різних країнах відбувалася паралельно з розвитком промислового виробництва, загалом ринкової економіки. У Російській імперії поширення сільськогосподарських, промислових, кустарних та інших спеціалізованих виставок бере початок із другої третини ХІХ ст., що зумовлювалося розвитком капіталізму. Так, перша публічна виставка мануфактурних виробів відбулася 1829 р. у Санкт-Петербурзі. Плануванням та організацією таких оглядів всеросійського господарства займався департамент мануфактур і торгівлі міністерства фінансів, який прагнув шляхом виставок ознайомити громадськість із досягненнями сільськогосподарської, фабрично-заводської й кустарної галузей, товари яких могли успішно конкурувати з іноземними. Відзнаки, якими фінансове відомство нагороджувало експонентів, були покликані будити дух змагання серед виробників, заохочувати їх до подальшого вдосконалення своєї продукції.

Розвиток виставкової справи в Російській імперії вимагав розробки механізмів державного регулювання. Згідно з імператорським указом від 25 серпня 1836 р., який санкціонував проведення в губернських містах виставок промислових і кустарних виробів, уперше визначалися основні правила для подібних оглядів. Цей правовий акт на державному рівні юридично закріплював порядок організації та проведення господарських виставок у Росії, а тому організація всіх наступних всеросійських, регіональних, губернських і місцевих виставок відбувалася у відповідності з правилами 1836 р.³

Важливим було те, що ініціатива з проведення виставок у Російській імперії йшла як від держави, так і від місцевих підприємців та науково-технічної інтелігенції. Розвиток системи великих промислових оглядів був невід'ємною частиною урядової економічної політики. Зі скасуванням кріпацтва в 1861 р., зі зростанням промисловості й розширенням внутрішнього

ринку промислові виставки ставали дедалі різноманітнішими, залучали набагато більше експонентів і відвідувачів. Кожна всеросійська виставка, що ставала своєрідним індикатором розвитку у краї ринкових відносин, перетворювалася на велику суспільну подію, чому сприяла й відповідна увага до таких заходів із боку уряду. Влада була зацікавлена у влаштуванні таких оглядів як в одному з дієвих заходів заохочення російських виробників. Після Нижегородської виставки 1896 р., яку відвідав особисто імператор Микола II, подібні акції стали «широко розрекламованою подією державного, навіть світового значення. Уряд офіційно визнав настання нової історичної епохи — епохи російського капіталізму»⁴.

Проведення всеросійських виставок у регіонах було важливим для влади, оскільки це відбивало зусилля щодо налагодження господарського виставкового руху у провінції. Проте ініціаторами проведення великої виставки ставали не стільки владні органи, скільки широкий громадський загал, насамперед підприємці й місцева інтелігенція. Зародження елементів громадянського суспільства за умов стрімкого економічного зростання, починаючи з останньої третини XIX ст., передбачало активне залучення до виставкової діяльності земств і міських органів самоврядування, наукових, технічних, благодійних та інших товариств. Велику роль у становленні й розвитку виставкової діяльності в українських губерніях, що започаткувалася з середини XIX ст., відіграли наукові і технічні товариства, які виникли у важливих міських центрах (Одеса, Київ, Харків, Катеринослав та ін.). Найбільш значні виставкові форуми ініціювалися насамперед товариствами сільського господарства й сільськогосподарської промисловості та філіалами Російського технічного товариства.

Із початком активного освоєння в останній третині XIX ст. Південно-російського промислового району, до складу якого входили українські регіони, ці терени стали місцем демонстрації економічних досягнень на відповідних виставках. В українських губерніях у пореформену добу з'явилися великі металургійні й машинобудівні заводи, кам'яновугільні та рудні копальні, технічно вдосконалювалися цукрозаводи та інші підприємства з переробки сільськогосподарської продукції тощо. В підсумку південно-східні регіони, передусім Катеринославська та Харківська губернії, набули статусу провідного центру загальноросійської економіки, вирізняючись динамікою промислового росту, високою питомою вагою іноземних підприємців та активністю представників ділового світу⁵. Бурхливий розвиток різних галузей господарства, налагодження міжрегіональних економічних зв'язків, широка ринкова конкуренція вимагали від виробників активної демонстрації своєї продукції перед широким колом потенційних клієнтів. Рекламні експозиції стали «візитною карткою» ринкової економіки. Виставки, на яких оприлюднювалися економічні успіхи тих регіонів, де вони відбувалися, набували рис спільної демонстрації досягнень насамперед їхніх

міських центрів завдяки підприємницьким колам за підтримки місцевих органів самоврядування й установ державної влади.

У Російській імперії до її розвалу так і не відбулася жодна всесвітня виставка, утім організатори регіональних оглядів завжди орієнтувалися на найбільші подібні заходи, окреслюючи претензії на міжнародне визнання. Причому, якщо всесвітня виставка в Парижі 1889 р. ознаменувала собою поворотний пункт у розвитку виставкової справи, а Ейфелева вежа стала архітектурним знаком оклику, що увінчав історію успіху виставок як засобу комунікації, то вже всесвітня виставка у Чикаго 1893 р. поклала початок занепаду у сфері великої виставкової діяльності. Із того часу дедалі більшої ваги у світі набували спеціалізовані та загальнодержавні виставки⁶.

Виставка як особлива форма презентації в умовах ринкової економіки була подією, що відображала досягнення не тільки в економіці, а й інших сферах життя суспільства, мала багато вимірів: комерційний, виробничий, політичний, соціальний, культурницький, естетичний, регіональний, імперський. Уже впродовж XIX ст. промислові виставки перетворювалися на універсальні експозиції, які знайомили фахівців і широку публіку з досягненнями не тільки в технічній галузі, а й у сферах науки, культури, освіти, охорони здоров'я.

Місто та виставка, що в ньому організовувалася, як специфічне явище суспільного життя вступала у функціональну взаємодію, ставала частиною символічного міського світу. У Російській імперії міські центри брали на себе основну організаційну та фінансову функції при їх підготовці й проведенні. Фінансування здійснювалося за рахунок державних і, насамперед, приватних коштів, головним чином завдяки щедрим пожертвам місцевих підприємців. Відповідно, організатори показів отримували чималу вигоду від фінансових вливань і технічних новацій⁷.

Виставка, як подія разового характеру, ставала простором символічної презентації регіону у формі своєрідної «театральної постановки», вбирала у себе сформовані культурні та структурні феномени в розвитку міських територій і давала суспільству можливість показати й озвучити свої досягнення, продемонструвати форми тогочасного життя. Особливо на початку XX ст. у виставкових форумах, що відбувалися в Російській імперії, дедалі більшої ваги набували театральні та розважальні елементи. Водночас виставки ставали все більш фінансово витратним презентаційним заходом. Під їх впливом формувалися критерії суспільного ставлення до проблем промислового розвитку регіону, у цілому сприятлива атмосфера для виробників⁸.

Найбільші українські центри торгівлі та промисловості завдяки влаштованим у себе виставковим форумам не тільки показували «товар обличчям», а й ставали оптимальним місцем для демонстрації успіхів в економічному перетворенні своїх регіонів, у цілому країни, привернення у формі промислових і сільськогосподарських виставок уваги міжнародної спільноти до

місцевої економіки. Із кінця XIX ст. всеросійські та великі регіональні виставки дедалі частіше почали проводитися в українських губерніях, де вони ставали багатогалузевим заходом, покликаним продемонструвати результати й певні головні вектори державної політики в модернізації в першу чергу промислового сектору економіки. Так, із 1884 по 1913 рр. в українських губерніях відбулося сім великих регіональних і загальноросійських виставок, на яких у певній пропорції було представлено промисловість, сільське господарство та кустарну галузь: Сільськогосподарська і заводська виставка (Одеса, 1884 р.), Всеросійська сільськогосподарська виставка (Харків, 1887 р.), Сільськогосподарська і промислова виставка (Херсон, 1890 р.), Київська сільськогосподарська і промислова виставка (1897 р.), Всеросійська фабрично-заводська, художньо-промислова і сільськогосподарська виставка (Одеса, 1910 р.), Південноросійська обласна виставка сільського господарства, промисловості й кустарного виробництва (Катеринослав, 1910 р.), Всеросійська фабрично-заводська, торгово-промислова, сільськогосподарська і науково-художня виставка (Київ, 1913 р.)⁹. З одного боку, вони презентували дійсність, яку можна було зустріти переважно в міських центрах. Так, виставки у Харкові (1887 р.), Одесі та Катеринославі (1910 р.), Києві (1913 р.) сприяли не лише трансформації цих міст, а й сприйняттю їх у Російській імперії. З іншого, промислові виставки демонстрували динаміку, яка в останній третині XIX ст. охопила українські регіони. Уже на Всеросійській художньо-промисловій і сільськогосподарській виставці 1882 р. у Москві цукровари з українських губерній, насамперед Правобережжя, продемонстрували потужний відрив від своїх конкурентів із Центральної Росії¹⁰.

Київ, який мав неофіційний статус духовно-православного центру всієї Східної Європи, як «виставкове місто» розглядався неодноразово. Його роль як економічного осередку такого великого регіону, як Південно-Західний край, з останньої чверті XIX ст. ставала дедалі більш очевидною. Перетворившись на важливий залізничний вузол, ця «цукрова столиця» з бурхливими урбанізаційними процесами (з 75 тис. осіб у 1870-х рр. населення зросло до близько 600 тис. у 1913 р.), чіткою промисловою й торгівельною динамікою, строкатим за етнічним складом населенням стала на той час своєрідним дзеркалом процесів модернізації в усіх сферах життя. Промисловий розвиток Києва за активних дій місцевої громади позначився на добробуті міста та сприяв створенню сучасної міської інфраструктури. Уже до кінця XIX ст. поряд з газовим освітленням з'явилося електричне, було пущено електричний трамвай, працювали телефон, системи водопостачання та каналізації, центральні вулиці вкрилися бруківкою, активно велось комерційне, житлове будівництво. Завдяки залізничній і судноплавній мережам, значенню Контрактового ярмарку на Подолі (існував від 1798 р.), впливовості місцевого поліетнічного підприємництва, Київ мав усі передумови для влаштування тут із кінця XIX ст. представницького виставкового форуму¹¹.

Тож не було дивним, що на початку 1893 р. петербурзькі чиновники розробили «Проект першої постійної Всеросійської виставки в м. Києві...»¹², в якому з позицій імперського бачення саме це місто над Дніпром розглядалося як осередок розміщення виставкових експозицій. Зазначалося, що Київ є «місцем історичним і зробити його центром багатств і праці Росії є справою кожної чесної людини», що цей «Єрусалим землі російської» за місцеположенням посідає першість не лише серед усіх російських, а і європейських міст. «Його вражаюча краса робить саму виставку одним із найприємніших місць для приїзду та душевного відпочинку». Утім автори проекту мали на меті суто утилітарні завдання: «Всеросійська постійна виставка в Києві над усе послужить справі російщення краю, для чого уряд підготував цілу низку законодавчих заходів та значні грошові видатки»¹³. Проект передбачав створення Товариства Першої всеросійської виставки в м. Києві, а також побудову в найкращому місці «значного будинку» з різноманітними пристроями й технічним приладдям. У цілому передбачалося розпланування території виставки, яка мала відбити популярні наприкінці ХІХ ст. ідеї «міста-саду»¹⁴.

Проте цим планом не судилося бути реалізованими. Уже восени 1894 р. міністр землеробства й державного майна затвердив програму Київської сільськогосподарської та промислової виставки, яка відбулася в липні–жовтні 1897 р. Вона наслідувала два місцеві, скромніші за масштабами, покази, котрі проходили в Києві 1883 та 1888 рр. з ініціативи Київського товариства сільського господарства та сільськогосподарської промисловості (засноване 1874 р.)¹⁵. Ця «видатна подія громадського життя південно-західного регіону» стала результатом багатомісячної підготовки і співпраці між її учасниками, органами міського самоврядування та губернського управління, а також центральними відомствами. Експозицію в Києві вдалося втілити у життя завдяки дотаціям міністерства землеробства і державного майна (10 тис. руб.), міської думи (понад 5 тис. руб.) та, передовсім, численним пожертвам підприємців і землевласників, котрі бажали сповна скористатися нагодою демонстрації своєї продукції широкому загалові на виставковій території біля підніжжя Черепанової гори та площі Троїцького базару¹⁶.

Київське товариство сільського господарства й сільськогосподарської промисловості складалося переважно з підприємців Правобережжя, що володіли аграрними підприємствами, вели жваву торгівлю збіжжям та іншою сільгосппродукцією. Зокрема його представляли такі відомі діячі, як Бобринські, Терещенки, Бродські, Потоцькі, Тишкевичі та ін. Організатори виставки наголошували, що «з огляду на низький рівень розвитку громадського життя» особливо важливо «сприяти взаємному зближенню підприємців у формі подібних виставок»¹⁷. У такій демонстрації досягнень насамперед були зацікавлені цукровари Південно-Західного краю, який

посідав панівні позиції у виробництві цукру у загальноімперських масштабах.

На Київській виставці 1897 р., що перебувала під покровительством великого князя Петра Миколайовича, було облаштовано чотири великих відділи — сільськогосподарський, промисловий, кустарно-промисловий і науковий, де розмістилося більше 20 громадських і 30 приватних тимчасових павільйонів. Комплекс будівель виглядав доволі мальовничо, нагадуючи казкове містечко. Оригінальністю відзначалися павільйони М. Терещенка, графів Ю. та К. Потоцьких, В. Кочубея, які виокремлювалися серед інших незвичністю форм, близьких до садово-паркової романтики, що надавало виставці неабиякої привабливості. Транспортний зв'язок нижньої території виставки з верхніми терасами забезпечував серпантинний шлях, яким курсували електротрамваї. До того ж вони самі були своєрідним експонатом, оскільки в Києві 1892 р. (вперше в Російській імперії) з'явився електро-транспорт. Крім того, що це була виставка промислова, вона стала ще й «справжньою виставкою архітектурних форм і смаків киян»¹⁸. Зокрема форми павільйонів виставки 1897 р. відтоді часто використовувалися у проектах громадських і приватних споруд Києва. Через шістнадцять років досвід цієї виставки став у пригоді при організації в місті виставки вищого рівня — всеросійської й, головне, постійної.

Проведення загальноросійської виставки в Києві 1913 р., яка, з погляду сучасників, стала подією небаченого досі розмаху, відбивало чітку позицію влади. До того ж це був останній серед таких заходів в історії Російської імперії (за розмірами та значенням із нею могла змагатися лише Всеросійська виставка в Нижньому Новгороді 1896 р.), яка на той момент перебувала на піку соціально-економічної модернізації. На вулицях Києва вже тоді можна було бачити не тільки електричний трамвай, а й автомобілі, у небі — аероплани, а в будинках — ліфти. Авангардні традиції дедалі більше ставали помітними у соціокультурному просторі міста. Із відкриттям виставки Київ на чотири з половиною місяці фактично став головним містом Росії: його постійно відвідували не лише найвищі посадовці, а й члени імператорської родини, сюди прибуло багато іноземців, київська тематика домінувала на шпальтах газет, особливо коли тут відбувалися змагання Першої всеросійської спортивної олімпіади.

Питання про організацію чергової виставки в Києві вперше було озвучене у жовтні 1908 р. за пропозицією губернського предводителя дворянства кн. М.В. Рєпніна радою Київського товариства сільського господарства та сільськогосподарської промисловості. Улаштувати сільськогосподарську й торгово-промислову виставку пропонувалося за спільної участі аграрних, промислових, торговельних і технічних товариств, міських, земських та громадських установ, професійних союзів, приватних підприємств, тобто за найширшої участі громадськості. Форум, на думку членів товариства, повинен

був стимулювати подальший розвиток промисловості й торгівлі як Києва, так і всього Південно-Західного краю. Утім без дозволу та фінансової підтримки уряду такий задум здійснити було неможливо.

Поміщик-підприємець, очільник Подільського товариства сільського господарства, граф О.М. Тишкевич, обраний головою організаційного комітету майбутньої Київської виставки, у травні 1909 р. звернувся з доповідною запискою до глави російського уряду П.А. Столипіна із проханням підтримати ідею проведення такого форуму в Києві. Він наголошував, що після революційних 1905–1906 рр. економічне становище стало вкрай невизначеним, знизилася довіра іноземних підприємців до російських виробників, а тому «необхідно дати поштовх місцевій виробничій ініціативі, відкрити нові ринки збуту і демонструвати перед Європою економічну могутність Росії. Найкращим засобом для досягнення цих цілей є влаштування в Києві, як культурному центрі Півдня Росії, якомога ширшої виставки, котра охопить усі прояви народного життя й виробничих сил краю. Для ознайомлення місцевого населення з останніми вдосконаленнями у загальній техніці бажане залучення на виставку й іноземних експонатів»¹⁹. Невдовзі з Санкт-Петербурга було отримано дозвіл.

У січні 1909 р. на першій нараді представників громадських та урядових установ, органів самоврядування й 16 сільськогосподарських товариств південних регіонів імперії було визнано за необхідне влаштувати в Києві в 1911 р. регіональну виставку сільського господарства та сільськогосподарської промисловості, в якій узяли б участь 29 губерній, а ядром мав виступити Південно-Західний край. Нагальним питанням для виставкового комітету став пошук місця. Причому ця проблема виявилася непростою, вплинувши на дворічну затримку задуманої справи. Спеціальна комісія з визначення місцевості під виставку пропонувала різні варіанти — Пушкінський парк навпроти політехнічного інституту, Царський сад у самісінькому центрі Києва, Кадетський гай та ін.²⁰. На літо 1911 р. визріло конструктивне рішення, яке полягало в тому, щоб повернутися до території виставки 1897 р., але на принципово нових підставах — повноцінної, стаціонарної її забудови. 21 червня того року Київська міська дума ухвалила постанову про виділення під проведення запланованого заходу простору навколо Черепанової гори зі збільшенням його за рахунок земель військово-інженерного відомства і Троїцької площі (нині це район Національного спортивного комплексу «Олімпійський»)²¹.

Тепер слід було визначитися з датою проведення виставки, її програмою та фінансуванням. Організатори вирішили відкласти відкриття заходу на літо 1913 р., пов'язавши його з відзначенням трьохсотліття правління Романових. Узагалі в історії імператорської Росії цей рік, останній мирний перед початком Першої світової війни, був знаковим. Економічний розвиток імперії досягнув свого піку (невипадково за радянських часів усі досягнення

порівнювалися з відповідними показниками 1913 р.). Тоді по всій країні проходили різноманітні покази, багато з яких приурочувалися саме до ювілею правлячої династії, із котрою прямо пов'язувалася соціально-економічна модернізація країни.

Ураховуючи той факт, що взяти участь у виставці виявили бажання багато виробників і закладів з усіх регіонів Російської імперії, київський оргкомітет порушив перед урядом клопотання про надання виставковому форуму всеросійського статусу, на що у вересні 1912 р. було отримано дозвіл, а також урядову субсидію в 175 тис. руб.²². Захід набував особливого значення передусім тоді, коли патронат над ним здійснювали члени імператорської родини. Уже в березні наступного року майбутня виставка отримала офіційне покровительство спадкоємця престолу цесаревича Олексія Миколайовича, що було рівнозначним жесту прихильності самого імператора. Відповідно їй виділена під проведення заходу ділянка отримала назву Олексіївського парку.

За програмою, виставка визначалася як «фабрично-заводська, торгово-промислова, сільськогосподарська і науково-художня» та передбачала організацію 34 відділів, що вимагало відповідних організаційних витрат²³. Найбільш ініціативні члени комітету виставки й Товариства сільського господарства, побоюючись матеріальної відповідальності за можливий дефіцит, який був значним під час аналогічного заходу 1897 р. (близько 200 тис. руб.), 22 листопада 1911 р. вирішили утворити новий комітет. Вступ до нього передбачав письмове зобов'язання допомогти власними коштами у вигляді паїв (не менше 2 тис. руб.) у покритті можливого дефіциту. Його головою було переобрано О.М. Тишкевича, чиїми заступниками стали очільник Київської земської управи, гласний міської думи, інженер шляхів сполучення В.Я. Демченко; директор Південноросійського товариства заохочення землеробства і сільськогосподарської промисловості, гласний Київської міської думи А.К. Ржепецький та відомий промисловець і фінансист Л.І. Бродський. Обов'язки членів правління погодилися виконувати гласні Київської міської думи М.Ф. Буковинський та В.Г. Іозефі, а також голова Київського товариства водопостачання й Київських міських залізниць Д.С. Марголін та, згодом, ще декілька осіб (членами комітету на момент початку виставки були 29 підприємців, землевласників, місцевих громадських діячів та ін.). Почесним головою комітету було обрано князя М.О. Куракіна²⁴. Основні організаційні заходи покладалися на Київське товариство сільського господарства та сільськогосподарської промисловості.

Положення про Київську виставку було затверджене у серпні 1912 р. Її мета передбачала презентацію досягнень найширшого спектра галузей суспільного життя, а саме «показати успіхи, досягнуті в галузях фабрично-заводського виробництва, промисловості, торгівлі, сільського господарства і сільськогосподарської промисловості, науки, охорони здоров'я, міського

господарства, художньої справи та мистецтва». До участі в організації виставки залучалися суспільні інститути й виробничі одиниці: «Київська міська управа, губернське і повітове земства, міські управління і земства губерній, що ввійшли до району виставки, а також сільськогосподарські, технічні і промислові товариства, урядові і громадські установи та торгово-промислові підприємства». Крім внесків учасників виставки, субсидій урядових установ та інших надходжень, згідно з Положенням про виставку, передбачалися плата за вхід, орендні збори та відрахування від торгівлі на території²⁵.

Організаційний комітет київського виставкового форуму, надаючи першочергового значення рекламі продукції, також намагався подати виставку як визначну подію в історії міста. Для цього використовувався цілий арсенал засобів комунікації: великі виставкові площі, програмні буклети, плакати, листівки, спеціальний часопис. Так, велику роль в підготовці огляду відіграв щомісячний журнал «Вестник Всероссийской фабрично-заводской, сельскохозяйственной, торгово-промышленной, научно-художественной выставки 1913 года в Киеве», що видавався з жовтня 1912 р. На його шпальтах розглядалася низка важливих питань організації та значення виставки, взаємовідносин її з містом, висвітлювався хід підготовчих робіт, роз'яснювалися її майбутнім учасникам правила і програма та ін. Як наголошувалося у часопису, «значення виставки визначається не розмірами, не кількістю представлених експонатів, не числом відвідань, а тим впливом, який вона справила на промислове життя району»²⁶. Згодом, до початку виставки, було видано два каталоги й вісім путівників.

Тоді як підприємці оцінювали свій успіх за обсягами замовлень, отриманих завдяки неабияким витратам на ефектну демонстрацію власних досягнень, громадськість пов'язувала з виставкою великі надії і зміни у житті Києва, який «отримає можливість широко задовольнити цілу низку культурних потреб населення, отримає майже в центрі міста розкішний парк і обзаведеться на майбутнє добре обладнаною виставковою територією. [...] Влаштування в Києві постійної виставкової території, єдиної в Росії, сприятиме тому, що місто стане місцем облаштування усіх виставок, принаймні усього Півдня Росії»²⁷. Подеколи лунали заяви, що виставка, мовляв, «зробила епоху». Ділові кола пов'язували з цим свої далекосяжні плани — перетворення Києва на провідний економічний центр Південноросійського регіону імперії. Водночас представники держави, місцевої громадськості та навіть церковні ієрархи надавали заходів відповідного значення і презентували економічні успіхи підприємців як спільні досягнення не тільки свого краю, а й усієї країни. Форум створював враження події найвищого гатунку, що забезпечувала на імперському рівні належну репутацію місту, підприємцям та експонатам. Водночас промислові виставки охоче використовувалися з метою публічної презентації відповідних відомств. За час

роботи виставкового форуму в Києві майже весь склад уряду відвідав його експозиції, що засвідчило особливий інтерес держави до цієї події²⁸.

Для забезпечення успіху виставки, крім виставленої продукції та участі виробників, чимале значення надавалося також оформленню приміщень, архітектурному оздобленню споруд і павільйонів, іншим засобам символіки, до яких належали герби, емблеми, поштові марки, виставкові пам'ятники. Так, статуя Київської всеросійської виставки 1913 р., виготовлена з каменю, зображувала «алегоричну фігуру ангела з розпростертими крилами, який тримає в одній руці вінок і немовби покриває ним благу справу громадського служіння»²⁹. На постаменті статуї містилися рельєфні зображення різних предметів промисловості, сільського господарства та ремесел, що мали характеризувати захід.

Автором генерального плану Київської виставки 1913 р., загальна площа якої становила 28 га, був архітектор Катеринославської виставки 1910 р. Ф.Є. Вишинський, який разом із В.В. Городецьким та М.О. Шехоніним також проектував деякі павільйони київського форуму. У проекті генплану виставки Ф.Є. Вишинський застосував композиційний принцип центральної осі, за якою були розташовані головний вхід, симетричні напівкруглі павільйони та головний земський павільйон. До цієї композиції вдалося вписати також невеликий ставок із водограєм. Напрямок трамваю на виставці було підпорядковано центральній осі, і трамвайна колія немовби огинала її. Регулярна забудова рівнинної частини ділянки плавно переходила на схилах пагорбів у вільну. Просторова організація основного композиційного ядра ансамблю — 500-метрова еспланада — будувалася на контрастному чергуванні вузьких ділянок — куліс — і широких площ, створюючи ефект перетікаючого простору. Перспективу виставки замикали широкі парадні сходи, що вели до земського павільйону, який велично височів на пагорбі, служачи композиційним акцентом усього ансамблю. Використання природного рельєфу для розміщення павільйонів дозволило найефективніше розкритися всій панорамі виставкового комплексу³⁰.

Найбільші павільйони будувалися з особливим розмахом, щоб залишитися пам'ятником цій непересічній події (як показав час, амбітним планам не судилося збутися — лівова частина будівель виставки загинула під час громадянської війни). Так, надану міською думою субсидію в розмірі 280 тис. руб. було інвестовано у спорудження декількох капітальних будівель, що після виставки повинні були перейти в муніципальну власність і використовуватися як приміщення для торгівлі та громадських заходів. Один із павільйонів призначався під критий торговий зал, куди повинен був переїхати Троїцький ринок³¹. Значну субсидію, зі свого боку, надало міністерство народної освіти — 64 тис. руб. для будівництва павільйону науково-освітнього відділу, який після закінчення виставки мав стати приміщенням для школи.

Облаштування виставки посприяло архітектурній реконструкції району Троїцького ринку й Черепанової гори, дозволивши вирішити низку містобудівних задач. Так, якщо на Київській виставці 1897 р. функціонував лише трамвай, то на заході 1913 р. — трамвай, фунікулер та ескалатор. «Виставковий комплекс 1913 р. став не лише штучним елементом міського розпланування, а саме певною моделлю архітектури Києва кінця ХІХ — початку ХХ ст. Цей комплекс може бути розцінений як поєднання у заздалегідь створеному генеральному плані цілого ансамблю рис раціонального та романтичного в архітектурі Києва саме початку ХХ ст., що дуже точно відбиває суспільно-культурну та політичну значущість міста у системі великих міст Російської імперії в її матеріалізованому вигляді»³². Усього на виставці налічувалося 39 відділів і близько 2 тис. експонентів, було споруджено 31 комітетський павільйон завдяки наданим субсидіям держави та різних установ і 132 павільйони, які належали різноманітним закладам, товариствам, приватним особам, а кошторис виставки склав 1 млн 600 тис. руб.³³. По окремих відділах і деяких павільйонах було видано проспекти, каталоги, путівники, листівки³⁴.

Учасниками виставки разом із представниками українських губерній стали візитери з Санкт-Петербурга, Москви, Харкова, Одеси, Єкатеринбурга, Баку, Ревеля, Риги, Варшави, Лодзі та багатьох інших міст, чимало було іноземців — англійців, німців, французів, шведів, американців. Їх приїзд організовували в тому числі й закордонні туристичні агенції, зокрема англійська фірма «Агентство Кук». Щоб не повторювати помилки 1897 р., організатори ретельно підійшли до визначення цін за місця під забудову (4 руб. за 1 кв. м), в готових павільйонах (для різних відділів від 6 до 50 руб. за кв. м на підлозі або від 2 до 16 руб. — на стіні). Водночас було встановлено доступну ціну на вхід та екскурсії, насамперед це стосувалося молоді і селян. Так, плата за вхід склала 35 коп., щопонеділка — 25 коп., вечорами у вихідні та свята — 50 коп., для учнів і підлітків — 25 коп., дітей до 5 років пускали безкоштовно³⁵. Ще задовго до початку виставки її організатори активно взялися за організацію на пільгових умовах екскурсій селян з багатьох губерній, вхід для яких був безкоштовним.

Коли 29 травня 1913 р. в Києві відбулося врочисте відкриття Всеросійської фабрично-заводської, торгово-промислової, сільськогосподарської і науково-художньої виставки, пройшла величезна злива, а потім декілька тижнів була негода, що відчутно вплинуло на стан відвідуваності. Лише після встановлення сприятливої погоди та остаточного усунення недоробок виставка почала приваблювати київську та приїжджу публіку³⁶. Сучасник відзначав: «Той, хто бачив місце виставки два-три роки тому, тепер не впізнавав його, і мимоволі був вражений тим, що можуть зробити людина і капітал. Занедбаний, брудний пустир ці два сучасні двигуни культури переродили»³⁷.

Із перших кроків відвідувачі захоплювалися мальовничим ландшафтом, архітектурою павільйонів, пишними клумбами, потужними фонтанами, декоративними скульптурами. Увечері яскраво світилися численні електричні ліхтарі. Організаційний комітет подбав про те, щоб виставка супроводжувалася широкою культурною програмою. Поряд з насиченими експонатами павільйонами увагу гостей привертала розважальні заклади — ресторани, кав'ярні, театральні зали, атракціони, звіринець. Тут працювало 8 ресторанів і 5 їдалень, у тому числі 2 вегетаріанських, від залізничного вокзалу до виставки курсував перший у Києві автобус, який і сам був експонатом. Урочисті заходи, театральні постановки, феєрверки, ілюмінація, благодійні бали, дитячі свята та лотерейні розіграші стали визначальними подіями впродовж декількох місяців роботи виставкового форуму в Києві. З метою ілюмінації його території фірма «Брати Романови» встановила 160 дугових та 12 500 електричних розжарювальних ламп³⁸.

Організатори виставки прагнули підкреслити символічний зв'язок між центром та Південно-Західним краєм, між Москвою й Києвом. Так, головний вхід і багато інших виставкових будівель передбачалося оформити у стилі московського Кремля. Проте з технічних причин та з огляду на будівельні нормативи основні споруди виставки було витримано у стилі ампір³⁹. У цілому зодчі надали виставковій площі в Києві імперського глянцю. Галереї в обрамленні колон і масивні споруди мали стати наочним втіленням економічної могутності та потенційних можливостей імперії на регіональному рівні.

Головний вхід виставки у вигляді арки знаходився на Великій Васильківській вулиці, поряд із Троїцьким народним будинком (нині — Театр оперети). Справа від входу на нижній території був павільйон, в якому розмішувалися книжковий і друкарський відділ. Далі стояв найбільший цегляний із скляним дахом павільйон торгово-промислового відділу (після виставки в ньому відкрився Олексіївський критий ринок, а за радянської влади тут містився Київський інститут фізкультури аж до зносу споруди в 1977 р.). Уздовж будівлі критого ринку знаходився павільйон залізничного відділу. На місці нинішнього входу на НСК «Олімпійський» стояли два паралельних приміщення у вигляді античних храмів — у них розмішувалися експонати машинобудівного, інженерно-будівельного, хімічного відділів і відділу металообробної промисловості. Широку площу між виставковими павільйонами було прикрашено фонтанами. Зліва від неї в павільйонах, під навісами і просто неба, стояли сільськогосподарські машини. На території виставки працювали автомобільний і авіаційний відділи з гаражами для автомобілів, ангарами для літаків. Неподалік від головних воріт у приміщенні майбутнього міського училища та Троїцькому народному будинку розмішувалися відділи науково-освітній, благодійний і міських бібліотек.

На вершині Черепанової гори, як уже зазначалося, домінував павільйон земського відділу, побудований у стилі ампір з відкритою фасадною галереєю. До нього можна було добратися трамваем, широкими сходами або кількома стежками. Перед земським відділом виставки стояло важливе завдання широкого ознайомлення населення з завданнями і діяльністю земств в зв'язку з тим, що виборне місцеве самоврядування в губерніях Південно-Західного краю було запроваджене лише в 1911 р., а перед тим з 1904 р. існувало спрощене земство. Відділ презентував досягнення у справі народної просвіти, охорони здоров'я, ветеринарії, агрономії, страхування, будівництва, спорудження доріг, організації фінансів, статистичної діяльності земств. Земські діячі — учасники виставки — пропагували серед громадськості переваги земського самоврядування в господарській та соціальній розбудові краю. Для залучення до огляду виставки широких кіл громадськості земства організовували групові екскурсії. Особлива увага при цьому приділялася селянам⁴⁰.

Промисловість в експозиційній системі Київської виставки 1913 р. було представлено як пріоритет, адже технічні новинки, котрі демонструвалися на виставкових експозиціях, дозволяли здешевити виробництво і зробити продукцію доступною для широкого загалу. Якісні зміни в економіці визначалися насамперед досягненнями в галузі машинобудування, електротехніки та, особливо, сільськогосподарської техніки, а тому велика увага надавалася відповідним відділам. Найпотужнішим на виставці був відділ сільськогосподарських машин і знарядь, павільйони якого розмістилися в лівій від головних воріт частині нижньої території виставки. Саме цей відділ був широко представлений продукцією іноземних фірм і компаній. Тут, зокрема, стояли виставкові будівлі і споруди таких відомих зарубіжних виробників сільськогосподарських машин, як англійський завод «Джон Фаулер і К°», американські фірми «Ж.І. Кейс» і Міжнародна компанія жнивних машин. В останній, зокрема, експонувалися нафтові двигуни, ферма і мініатюрне зображення поля, на якому збирання хліба провадилося за допомогою жаток. Утім за чисельністю тут переважали павільйони російських виробників, в яких демонструвалися великі молотарки, сіялки, преси, новий на той час вид машин — трактори (як колісні, так і гусеничні): фірм «Генрі Сміт і К°», «Мержвинський і К°», заводу «Рустон, Проктор і К°», акціонерного товариства «Фільверт і Дедіна», агрономічного бюро «Л.І. Здроевський і К.В. Грабовський» та ін. Біля головних воріт виставки розміщувався павільйон Товариства «Альфа-Нобель», яке було представником шведської фірми «Сепаратор». Тут експонувалися молочні сепаратори й холодильні установки⁴¹.

Фірми і підприємства у різноманітних з архітектурного погляду виставкових приміщеннях та павільйонах створили для себе своєрідну публічну сцену з метою демонстрації власних досягнень. Так, бароковою витон-

ченістю вирізнявся павільйон товариства «Ейнем». Деякі учасники пішли шляхом створення нових оригінальних експозиційних рішень. Наприклад, павільйон Товариства донецьких скляних і хімічних заводів було складено зі скляних виробів: пляшок, посуду, кольорових вітражів і т.д. Будівлю акціонерного товариства «Брати Вюрглер» було виконано у вигляді величезного парового котла з піччю, а фасад павільйону товариства «Інженер Гуцо, Лозинський і К^о» — оздоблено як гору кам'яного вугілля⁴². Таким чином, виставкова споруда була не лише експозиційним приміщенням, а ще й своєрідною візиткою замовника.

Як описувалося в путівнику по Києву, виданому напередодні виставки, «вуличне життя, вуличний рух, у порівнянні з іншими центрами, тут незначні. Шумно живе тільки Хрещатик — центр суто міської торгівлі й улюблене місце зимових та осінніх прогулянок киян»⁴³. Натомість упродовж літа й першої половини осені 1913 р., коли місто опинилося в надзвичайній святково-діловій ситуації, центр його на час виставки перемістився в бік Троїцької площі. Тоді ж у Києві відбулося 13 всеросійських і обласних галузевих з'їздів, зокрема сільськогосподарський, міських благодійних об'єднань, пожежно-страховий, представників міст з питань поліпшення місцевих фінансів, конярів, миловарів, пасічників, ветеринарів, есперантистів, з прикладної ентомології, і наймасовіший з усіх (1500 осіб) — Перший всеросійський кооперативний з'їзд, який засвідчив той факт, що земства українських губерній належали до найбільш активних у справі розвитку кредитної кооперації, стали повноцінними осередками українського кооперативного руху⁴⁴. Учасники цих форумів неодмінно ставали відвідувачами виставкових експозицій.

Робота виставки не обмежувалася територією Троїцької площі й Черепанової гори. Приміром, експозиція відділу конярства, покровителем якої був великий князь Дмитро Костянтинівич, розмістилася у Царському саду, де демонструвалося близько 1300 голів різноманітної худоби й коней⁴⁵. Експозиції відділу тваринництва займали Петровську алею, птахівництва і квітництва — Шато-де-Флер (нині територія стадіону «Динамо»).

Організація виставкового форуму вплинула на символічний образ Києва, який набув яскраво вираженого світського характеру. Уже та кількість відвідувачів, що їх прийняло місто, змінила його обличчя, що не могло не призвести до різкого зростання вимог до громадського транспорту та порядку. Коли з часу відкриття виставки число її відвідувачів сягнуло декількох сотень тисяч, організатори змушені були відкрити у середині липня 1913 р. квартирне й довідкове бюро виставки. Майже одночасно в її напрямку запрацювала спеціальна лінія електричного трамваю⁴⁶.

Та найбільший резонанс мала Перша всеросійська олімпіада, яка стала «родзинкою» Київської виставки 1913 р. Вона теж мала свого покровителя — двоюрідний брат Миколи II великий князь Дмитро Павлович. Центром

спортивного дійства став спеціально споруджений поза територією виставки на Спортивному полі перший у місті стадіон на 5 тис. глядачів. Але для окремих видів змагань було також задіяно яхт-клуб, міські іподроми, Сирецький військовий полігон. До програми олімпіади ввійшли легка атлетика, п'яти- та десятиборство, крос-контрі (біг із природними перешкодами), боротьба, футбол, фехтування, перегони на велосипедах і мотоциклах, гімнастика, плавання, вітрильні та веслувальні змагання, стрільба, теніс, скачки, марафонський біг. Тоді до Києва прибули понад 600 олімпійців з усієї Росії, в тому числі 164 легкоатлетів, 92 стрільців та 26 велогонщиків, які мали помірятися силами на дистанції довжиною у 275 км між Києвом і Черніговом. Серед учасників було й 25 спортсменів, які перед цим брали участь у міжнародних змаганнях у Стокгольмі та Берліні. На турнір із футболу прибули команди з Санкт-Петербурга, Москви, Одеси та Харкова⁴⁷.

Першу всеросійську олімпіаду на вщерть заповненому стадіоні 20 серпня 1913 р. відкрив парад і церемоніальний марш учасників змагань. Після молитви та символічного освячення спортивних майданчиків великий князь Дмитро Павлович оголосив олімпіаду відкритою, а через чотири дні змагань у не менш урочистій обстановці закрав спортивне свято на майданчику Печерського іподрому. Тут було вручено призи та нагороди. Причому чимало призив носили імена членів імператорської родини, присутніх високих військових чинів та цивільних високопосадовців, зокрема волинського губерньського предводителя дворянства графа П.О. Демидова, а також київського міського голови І.М. Дьякова, голови Київського олімпійського комітету О.К. Анохіна, голови комітету Всеросійської виставки О.М. Тишкевича та ін.⁴⁸

15 жовтня 1913 р. виставка закрилася. У підсумку, за чотири з половиною місяці роботи лише число її індивідуальних відвідувань склало близько мільйона, не враховуючи 172 тис. учасників організованих екскурсій та безплатної публіки (понад 1 тис. — іноземні екскурсанти)⁴⁹. Головною статтею доходів від проведеного форуму, окрім плати за квитки, став прибуток численних крамниць, ресторанів, атракціонів та інших розважальних об'єктів, що діяли на території виставки. Але все ж надії організаторів виправдалися не повністю. До кінця року в них залишався дефіцит на суму понад 80 тис. руб. Серед причин цього вказували, зокрема, на погану погоду перших тижнів роботи виставки, через що довелося витратити значні кошти на ремонтні роботи. Підвела киян і Москва, де заздалегідь було розрекламовано проект влаштування в 1913 р. підприємцями фабрично-заводської і ремісничої виставки, яка відвернула від Києва чимало потенційних експонентів, насамперед із Центрального промислового району і прилеглих до нього територій (насправді показ відбувся наступного року)⁵⁰. Проте у цілому комерційно-розважальні перспективи торговельно-громадського комплексу, що склався на виставковій території, були обнадійливими. Зокрема

1915 р. у стаціонарних будівлях планувалося проведення Всеросійської виставки міського благоустрою, інших заходів. Проте Велика війна зняла з порядку денного питання будь-яких експозицій...

Проведення в Києві останнього мирного року перед світовою війною загальноросійської фабрично-заводської, торгово-промислової, сільськогосподарської та науково-художньої виставки стало кульмінаційним пунктом в історії презентації економічного розвитку українських регіонів, насамперед Правобережжя з його адміністративним центром — Києвом. За словами французького історика Д. Бовуа, ця виставка, покликана всіх ходом економічного і соціокультурного розвитку краю, була вінцем успішної господарської діяльності саме правобережних українських губерній⁵¹. Причому тут демонструвалися останні технічні й технологічні досягнення не тільки краю, а й усїєї Російської імперії та окремих зарубіжних країн.

Київська виставка 1913 р. підбила підсумок історії модернізації всього регіону і перетворилася на подію суспільного життя, що відзначалася своїм специфічним розмахом, широтою географічного діапазону, особливою організацією, тісною співпрацею між громадськими і державними структурами та приватними особами, насамперед підприємцями, прагматичністю і змагальністю, набувши статусу організованого під патронатом держави публічного свята. Чітко спостерігалася функціональна взаємодія між виставкою та міською територією. Київський форум відкрив перед місцевою громадою, насамперед її елітою, можливість заявити про себе на всю країну. Якщо ідеї та імпульси, пов'язані з виставковим процесом, народжувалися у середовищі місцевого підприємництва як рушійної сили економічної модернізації, то їх утілення та презентація перед громадськістю, як і подача у пресі, потребували державної легітиматії і присутності. Сталося так, що незабаром після закриття Київської виставки фактично закінчилася ціла епоха. Організатори й учасники події, поставивши за мету максимально зблизити всеросійський і регіональний рівні, перетворили її на багатоаспектну модернізаційну, соціально-економічну й культурну акцію.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ ТА ЛІТЕРАТУРИ

¹ Денисов В.Г., Никитин Ю.А. История одесских выставок. — Одесса, 2011. — 164 с.; Беломесяцев А. Київські виставки 1897 та 1913 років як формотворчий чинник розвитку архітектури Києва кінця XIX — початку XX століття // Теорія та історія архітектури і містобудування. — Вип. 5. — К., 2002. — С. 167–182; Сулига І.Г. Земства України — організатори і учасники Всеросійської 1913 року виставки у Києві // Науковий вісник Ізмаїльського державного педагогічного інституту. — 2000. — Вип. 8. — С. 8–12; Маслов М.П. Українські малі підприємці як експоненти вітчизняних та світових виставок 1830–1890-х років // Зб. наук. праць Харківського нац. пед. ун-ту ім. Г.С. Сковороди: Серія «Історія та географія». — Харків, 2014. — Вип. 51. — С. 30–41;

Кальницький М. В долгах и в шелках [Электронный ресурс]. — Режим доступа: http://www.oldkiev.info/Delovoy_KIEV/Vserossiyskaya_vistavka.html та ін.

² *Лінднер Р.* Підприємці і місто в Україні: 1860–1914 рр. (Індустріалізація і соціальна комунікація на Півдні Російської імперії). — К.; Донецьк, 2008. — 496 с.

³ *Маслов М.П.* Вказ. праця. — С. 32.

⁴ *Лачаева М.Ю.* Всероссийская художественно-промышленная выставка в Нижнем Новгороде 1896 года // Отечественная история. — 1996. — № 5. — С. 170.

⁵ *Лазанська Т.І.* Історія підприємництва в Україні (на матеріалах торгово-промислової статистики XIX ст.). — К., 1999. — С. 34–51.

⁶ *Лінднер Р.* Вказ. праця. — С. 392–393.

⁷ Там само. — С. 393–394.

⁸ *Лачаева М.Ю.* Указ. соч. — С. 179.

⁹ Див.: Современное состояние промышленности на Юге России в связи с сельскохозяйственной и заводской выставкой 1884 года в Одессе, устраиваемой Императорским обществом сельского хозяйства Южной России / Сост. Н.П. Мельников. — Одесса, 1884. — 470 с.; Описание Всероссийской сельскохозяйственной выставки в г. Харькове 1887 года, состоявшей под августейшим покровительством ее императорского высочества государыни, великой княгини Екатерины Михайловны. Изд. Харьковского общества сельского хозяйства. — Харьков, 1890. — Разн. разделы; Путеводитель по Херсонской сельскохозяйственной и промышленной выставке 1890 г. — Одесса, 1890. — 44, 48 с.; Киевская сельскохозяйственная и промышленная выставка 1897 года и её участники: Литературно-художественное издание С.В. Кульженко и Б.К. Струнского. — К., 1898. — 146 с.; Южнорусская областная сельскохозяйственная, промышленная и кустарная выставка 1910 г. в Екатеринославе: Отчёт-альбом: Изд. Екатеринославского губернского земства / Под ред. инж.-технолога А.Ф. Родзевича-Белевича. — Екатеринослав, 1912. — 665 стб.; Всероссийская выставка в г. Киеве 1913 г.: Художественно-иллюстрированный альбом / Ред.-изд. Б.Н. Клебанов. — К., 1913. — 311, LVIII с.

¹⁰ *Бунге Н.А.* Юго-Западный край на Всероссийской промышленно-художественной выставке 1882 года в Москве: Изд. Киевского отд. Императорского русского технического общества. — К., 1883. — С. 32–58.

¹¹ Всероссийская выставка в г. Киеве 1913 г. — С. 8–11.

¹² Проект первой постоянной Всероссийской выставки в г. Киеве с отделами: сибирским, финляндским, кавказским, закаспийским, привислянским, славянским и иностранным. — СПб., 1893. — 10 с.

¹³ Там же. — С. 4–5.

¹⁴ *Беломесяцев А.* Вказ. праця. — С. 170–171.

¹⁵ *Кальницький М.* Указ. соч. [Электронный ресурс].

¹⁶ Киевская сельскохозяйственная и промышленная выставка 1897 года и её участники. — С. I–IV.

¹⁷ Там же. — С. IV.

¹⁸ *Беломесяцев А.* Вказ. праця. — С. 174.

¹⁹ Цит. за: Всероссийская выставка в г. Киеве 1913 г. — С. 17–18.

²⁰ Там же. — С. 18–20.

²¹ История выставки 1913 г. в Киеве // Вестник Всероссийской выставки 1913 г. в Киеве. — 1912. — № 2 (ноябрь). — С. 23–24.

²² История выставки (окончание) // Там же. — № 3 (декабрь). — С. 38.

²³ Программа выставки // Там же. — № 1 (октябрь). — С. 12.

²⁴ Краткий очерк деятельности выставочных органов // Там же. — С. 17; Всероссийская выставка в г. Киеве 1913 г. — С. 27–28.

- ²⁵ Положение о выставке // Вестник Всероссийской выставки 1913 г. в Киеве. — 1912. — № 4 (декабрь). — С. 66.
- ²⁶ Там же. — 1913. — № 5 (январь). — С. 72.
- ²⁷ Значение выставки для города // Там же. — 1912. — № 2 (ноябрь). — С. 25–26.
- ²⁸ *Линднер Р.* Вказ. праця. — С. 400–401.
- ²⁹ Всероссийская выставка в г. Киеве 1913 г. — С. 31.
- ³⁰ Там же. — С. 16; *Беломесяцев А.* Вказ. праця. — С. 177–178.
- ³¹ Выставка и город // Вестник Всероссийской выставки 1913 г. в Киеве. — 1912. — № 1 (октябрь). — С. 5.
- ³² *Беломесяцев А.* Вказ. праця. — С. 178.
- ³³ Краткий путеводитель по Всероссийской выставке 1913 г. в Киеве. — К., 1913. — С. 12–13.
- ³⁴ Напр.: Киевская Всероссийская выставка 1913 г.: Страховой и противопожарный отдел. — К., 1913. — 82 с.; Объяснение экспонатов экономического отдела Киевского губернского земства на Всероссийской выставке 1913 г. — К., 1913. — 99 с. та ін.
- ³⁵ *Кальницкий М.* Указ. соч. [Электронный ресурс].
- ³⁶ Краткий путеводитель по Всероссийской выставке 1913 г. в Киеве. — К., 1913. — С. 13.
- ³⁷ *Кальницкий М.* Указ. соч. [Электронный ресурс].
- ³⁸ Всероссийская выставка в г. Киеве 1913 г. — С. 26.
- ³⁹ Там же. — С. 24.
- ⁴⁰ *Сулига І.Г.* Вказ. праця. — С. 9–10.
- ⁴¹ Краткий путеводитель по Всероссийской выставке 1913 г. в Киеве. — С. 19–21.
- ⁴² Всероссийская выставка в г. Киеве 1913 г. — С. 34, 35, 37.
- ⁴³ Спутник по г. Киеву: Иллюстрированный путеводитель по Киеву и его окрестностям: Изд. VIII-е С.М. Богуславского: Испр. и доп. Д. Марголиным. — К., 1913. — С. 10.
- ⁴⁴ Всероссийская выставка в г. Киеве 1913 г. — С. 48–55; *Сулига І.Г.* Вказ. праця. — С. 11.
- ⁴⁵ Всероссийская выставка в г. Киеве 1913 г. — С. 56.
- ⁴⁶ Там же. — С. 43.
- ⁴⁷ Там же. — С. 44.
- ⁴⁸ Там же. — С. 45–48.
- ⁴⁹ Там же. — С. 57.
- ⁵⁰ Там же. — С. 26.
- ⁵¹ *Бовуа Д.* Битва за землю в Україні: 1863–1914: Поляки в соціо-етнічних конфліктах. — К., 1998. — С. 269.

Стаття надійшла до редколегії 12.11.2015 р.

А.Н. Доник

КИЕВСКАЯ ВСЕРОССИЙСКАЯ ВЫСТАВКА 1913 г. КАК ВЫРАЗИТЕЛЬНЫЙ ПРИМЕР ПРЕЗЕНТАЦИИ ДОСТИЖЕНИЙ В МОДЕРНИЗАЦИИ ЭКОНОМИКИ И ГОРОДСКОЙ ЖИЗНИ

В статье рассматриваются подготовка, проведение и итоги состоявшейся в Киеве в 1913 г. Всероссийской фабрично-заводской, торгово-промышленной, сельскохозяй-

зйїтвенной и научно-художественной выставки, которая стала ярким примером презентации достижений в модернизации экономики и городской жизни в украинских губерниях, в первую очередь правобережных. Выставка освещается как непреходящее событие общественной жизни, отличающееся своим размахом, широтой географического диапазона, особой организацией, тесным сотрудничеством между общественными и государственными структурами и частными лицами, в первую очередь предпринимателями. Мероприятие приобрело статус организованного под патронатом государства публичного праздника. Отмечается, что организаторы и участники выставки 1913 г., поставив целью максимально сблизить всероссийский и региональный уровни, превратили её в многоаспектную модернизационную, социально-экономическую и культурную акцию.

Ключевые слова: Киевская выставка 1913 г., промышленный подъём, модернизация общественной жизни, урбанизация, предприниматели.

O.M. Donik

KYIV ALL-RUSSIAN EXHIBITION IN 1913 AS AN EXPRESSIVE EXAMPLE OF PRESENTATION OF ACHIEVEMENTS AT MODERNISATION OF ECONOMY AND MUNICIPAL LIFE

In the article preparation realization and results is examined by taking place in Kyiv in 1913 the All-Russian factory, commercial and industrial, agricultural and handicraft exhibition, that became the prime example of presentation of achievements in modernisation of economy and municipal life in the Ukrainian provinces. An exhibition is illuminated as a prominent event of public life, that differed in the scope, breadth of geographical range, special organization, by a close collaboration between public and state structures and private persons, first of all by businessmen, purchasing status of the state of public holiday organized under patronage. It is marked that organizers and participants of exhibition 1913, putting an aim maximally to draw together All-Russian and regional levels, converted her into multi-dimensional modernisation, socio-economic and cultural action.

Keywords: Kyiv exhibition 1913, industrial getting up, modernisation of public life, urbanization, businessmen.